

2002 års fornminnesinventering i Uppsala län

Tierps kommun,
Tegelsmora socken

2002 års fornminnesinventering i Uppsala län

Tierps kommun,
Tegelsmora socken

Örjan Hermodsson

Riksantikvarieämbetets förlag
Box 5405, 114 84 Stockholm
Tel. 08-5191 8000
Fax 08-5191 8083
www.raa.se
e-post: riksant@raa.se

Omslagsbild: Kranktallen/Trolltallen i Tegelsmora socken.
Avbildad av Olof Thunman. UMA329 B.

Produktion: Riksantikvarieämbetet

Distribution: Riksantikvarieämbetets förlag,
Box 5405, 114 84 Stockholm, telefon 08-5191 8000

Layout/original: Ann Winberg Idéverkstaden

© 2003 Riksantikvarieämbetet
1:1
ISSN 1403-5308

Innehåll

Sammanfattning	5
Arbetsområde	6
2002 års arbetsområde	6
Landskapet	7
De naturgeografiska förutsättningarna	7
Kulturgeografisk karaktär	8
Tidigare dokumentation	10
Dokumentation före RAÄ:s förstagångsinventering	10
Förstagångsinventeringen	12
Tidigare andragångsinventeringar i länet	13
Övrig dokumentation efter förstagångsinventeringen	13
2002 års fornminnesinventeringar	15
Fältförberedelser	15
Organisation	15
Fältarbete	15
Inriktning	15
Resultat	16
Utåtriktad verksamhet	24
Utbildning, information och samråd	24
Utvärdering	25
Fältförberedelser	25
Organisation	25
Fältarbete	25
Inriktning	25
Resultat och kvarstående kompletteringsbehov	26
Särskilt bevarandevärda lokaler och miljöer	29
Skador och hotbilder	29
Utåtriktad verksamhet	30
Referenser	31
Bilaga 1	33
Statistisk redovisning av tabellerna 1–3	33

Sammanfattning

Rapporten behandlar i huvudsak 2002 års fornminnesinventering i Uppsala län, då 51,3 km² av Tegelsmora socken, Tierps kommun, berördes. Den övriga delen av socknen som omfattar 50 km² inventerades under 2001 och resultaten därifrån har redan behandlats i en tidigare rapport. En viktig förutsättning för insatserna i Tegelsmora är projektet Skog & Historia i Norduppland, som under 2000–2002 utförde sin inventering av kulturminnen i socknen.

Ett studium av de naturgeografiska förutsättningarna för bebyggelse i socknen visar att förekomsten av kalkrik glaciallera sannolikt har varit mycket viktig för det mänskliga samhällets utveckling. För att kunna bedöma landskapets kulturgeografiska struktur kan de i fornminnesregistret förekommande kategorierna av lämningar ge en bild. Området domineras av bebyggelselämningar från historisk tid och av de industriella lämningarna.

Den för 2002 års inventering intressantaste uppgiften från äldre tiders dokumentationsverksamhet är Rikard Dybecks beskrivning av "Bergkistan" vid Bennarby från år 1861. Det sammanlagda resultatet av flera generationers inventeringsinsatser har medfört att denna plats nu innehåller en särpräglad fornlämningsmiljö. Förstagångsinventeringen i Tegelsmora registrerade flera kolbottnar och i ett fall t.o.m. en kvarstående kolmila.

Riksantikvarieämbetets andragångsinventering i socknen under åren 2001 och 2002 utgjordes av en granskning och komplettering av projektet Skog & Historia. Inventeringstakten är därigenom svår att beräkna men kan grovt uppskattas till cirka 1,5–1,6 km² per anställningsdag.

Andragångsinventeringen har inneburit att det totala antalet registrerade lokaler i Tegelsmora har ökat från 40 till 213, d.v.s. med cirka 533 procent. De två kategorierna förhistoriska gravar och agrara lämningar är genom andragångsinventeringen nytillskott i socknens fornminnesregister.

De förhistoriska gravarna, som är fördelade på fem lokaler i socknen, karaktäriseras av att flera har intressanta lägen nära andra fornlämningskategorier.

Under kategorin förhistoriska boplatser finns diverse lösfynd registrerade. Några av dessa är sannolikt boplotsindikerande, men deras bakgrund kan även tolkas på annat sätt.

Den numerärt sett omfattande kategorin bebyggelselämningar är särskilt fascinerande genom de möjligheter som finns att knyta samman uppgifter från skriftliga källor, historiska kartor och muntliga traditioner med de fysiska lämningarna. I Tegelsmora socken finns exempel på flera sådana platser.

Bland de nyregistrerade agrara lämningarna finns en intressant typ av skålformade åkrar med vallformiga begränsningar av jord eller sten. Trots likheter med förhistoriska åkrar har de sannolikt brukats under historisk tid.

De relativt få kult- och offerlämningar som är registrerade i området består av flera typer. Platsen med slipade ytor blir särskilt intressant vid jämförelser med liknande lämningar på andra håll i Sverige och Europa. Uppgifterna om tandvärkstillarna är intressanta genom de berättelser som finns kring platserna.

De industriella lämningarna i socknen är av mycket varierande natur. Två bruksområden med mycket omfattande industriell verksamhet innefattas i 2002 års dokumentationsinsatser.

De utåtriktade aktiviteterna i samband med fornminnesinventeringen i Uppsala län 2002 har delvis varit förknippade med projektet Skog & Historia. De största evenemanget var platsledarmötet i länet den 2 och 3 oktober, med deltagande från Riksantikvarieämbetet, den regionala kulturmiljövården, hembygdsföreningar och Uppsala universitet.

Utvärderingen av fältförberedelser, organisation och inriktning av fältarbetet behandlar först den tillämpade arbetsmodellen med en koordination av fornminnesinventeringen och inventeringen under projektet Skog & Historia. Det kan konstateras att arbetet därigenom blir mer omfattande och tidskrävande, men att inventeringsresultaten förbättras. Sannolikt skulle ett mer utvecklat direkt samarbete innebära många fördelar, t.ex. när det gäller kunskapsutbyte.

Det framtida kompletteringsbehovet av fornminnesregistret efter andragångsinventeringen framstår som särskilt omfattande när det gäller kategorierna agrara lämningar, kommunikationslämningar och industriella lämningar.

Inom socknen kan ett antal till omfånget relativt begränsade kulturmiljöer urskiljas. Det gäller några välbevarade övergivna gårdstomter och torplämningar. Särskilt värdefulla är de tidigt övergivna, som ibland har medeltida belägg. Elgarbo tegelbruk innefattar en industriell miljö med mycket höga kulturvärden.

Inga recenta, betydande skador på forn- och övriga kulturlämningar kunde iaktas i Tegelsmora. Hotbilden kan dock bedömas vara betydande från framför allt skogsbruk och vägutbyggnader.

Den utåtriktade verksamheten blir alltmer viktig och kanske är det här de största möjligheterna för förnyelse och utveckling föreligger.

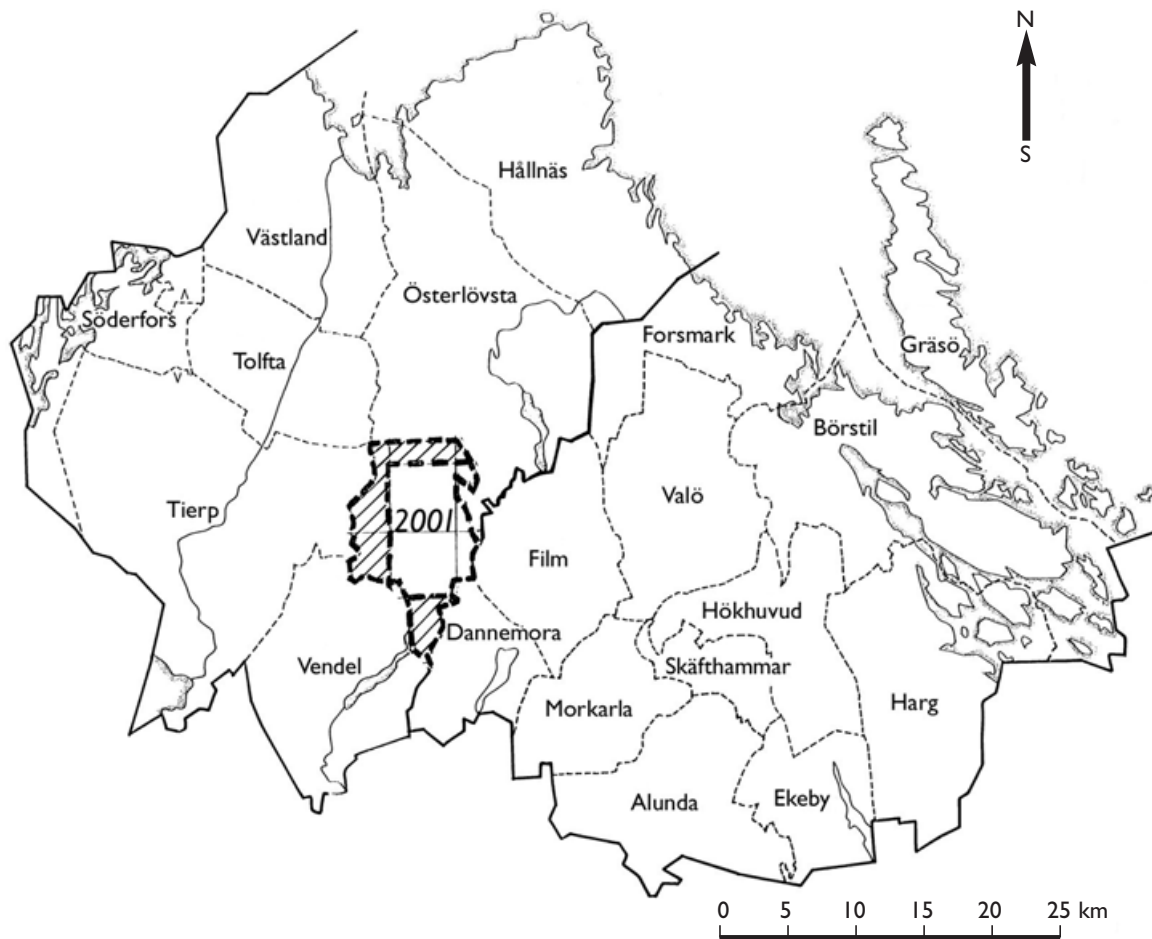
Arbetsområde

2002 års arbetsområde

Under 2002 inventerades 51,3 km² av Tegelsmora socken i Tierps kommun. Säsongen 2001 hade redan 50 km² av denna socken blivit föremål för inventering. I och med 2001–2002 års inventeringsinsatser har en andragångsinventering genomförts av hela Tegelsmora socken. (Figur 1.)

Under 2000 inleddes en kulturminnesinventering i norra Uppland. Projektet, som benämns Skog & Historia, är ett samarbete mellan Skogsvårdsstyrelsen i Mälardalen, Länsstyrelsen i Uppsala län, Upplandsmuseet, Länsarbetsnämnden och Riksantikvarieämbetet. Fältarbetena startade under sommaren 2000 i Tegelsmora och Films socknar. Detta arbete har fortsatt under 2001 och 2002 i Tegelsmora, Tierps, Valö och Forsmarks socknar. Riksantikvarieämbetet har i samarbete med Upplandsmuseet svarat för granskningen i fält av presumtiva fornlämningslokaler. Sammanlagt under säsongerna 2000, 2001 och 2002 har hela Films och hela Tegelsmora socknar inventerats. Resultaten och iakttagelserna från slutgranskningen av Tegelsmora socken under 2002 ingår i denna rapport. Dessutom refereras nedan och vidarebehandlas vissa av resultaten från 2001 års inventering i Tegelsmora. Under 2002 har projektet Skog & Historia utvidgats till att också innefatta flera socknar i Enköpings kommun.

Figur 1. Tierps och Östhammars kommuner med 2001 och 2002 års arbetsområden i Tegelsmora socken särskilt markerade. 2002 års område är skrafferat. Rätning J. Gustafsson och S. Hamberg, Riksantikvarieämbetet.

Landskapet

De naturgeografiska förutsättningarna

Namnet Tegelsmora (1282 *Tighlismoru*) är en sammansättning med förledet *tegel* och slutledet *mor*. Tegel syftar enligt en tolkning på 1400-tals kyrkan med dess gavlar av tegel. Mor betyder troligen skogrik trakt eller sumpig granbeväxt mark. (Ölmestrand 1999:4.) Detta kan vara en beskrivning av de dominerande naturgeografiska förutsättningarna i socknen. Enligt Nationalencyklopedin (Internet 2003-04-08) består dock ortnamnets förled av ett äldre namn på Kyrksjön. I Svenskt ortnamnslexikon (2003:316) framhålls att förledet är flertydigt. Namnet Tighlis kan tolkas som en fiskesjö som ”ger ofta men litet åt gången”. Två alternativa tolkningar är genetiv av personnamnet Tighlir ”den sparsamme” och Tygel ”hästtygel, rem”. Den långsmala dalgången norr om Kyrksjön kan ha liknats vid en tygel.

Berggrunden i denna del av landet ingår som en del i den omfattande 2 000 till 1 800 miljoner år gamla, nu kraftigt eroderade svekokarelska bergskedjezonen. Dominerande är eruptiva bergarter bestående av såväl vulkaniska bildade på ytan som magmatiska bildade

på djup. De vulkaniska bergarterna upptar cirka en tredjedel av arealen i form av sura, intermediära och basiska vulkaniter med lokala inslag av karbonatstenar, skarn och malmer. Mellan hälften och cirka två tredjedelar av berggrundsytan upptas av primorogena, ofta förskiffrade granitoider. Yngre bergarter uppträder här och var och särskilt viktiga för jordartsförhållandena är den röda och gröna *ortocerkalkstenen* som förekommer i Upplands nordöstra delar. Denna bergart har bidragit till den kalkrika jordmånen i stora delar av länet. (Stålhös 1991:6 ff.).

I Tegelsmora är den dominerande jordarten morän. På många ställen är den blockrik. Isälvsavlagringar i form av några isolerade kullar finns i socknens västra del, närmast sydväst om sjön Strömaren. (Persson 1984:30 ff.). På dessa gjordes under 2002 särskilda besiktningar för att utröna möjlig förekomst av boplatser. Inga fynd gjordes och det visade sig att de i stor utsträckning varit utsatta för täkt.

Inom Tegelsmora upptar *glaciala finkorniga sediment* betydande delar av ytan. Mellan Prästarby och Fillsarby har glacialleran uppmätts till cirka 6,5 meters tjocklek, vilket är den mäktigaste noteringen inom kartbladet (a.a.: 45). Kalkhalten ligger ofta mellan 15 och 30 procent. Förekomsten av kalkrik glaciallera bör ha varit mycket viktig för etablerandet av Tegelsmoras sedentära bebyggelse. Vid ett studium av jordartskartan är det tydligt att nära de flesta nu kvarvarande bebyggelseplatserna liksom vid de övergivna går det att utläsa ett rumsligt sammanhang med glaciallera.

I Tegelsmora finns inom de lägsta delarna, i nära anslutning till glacialleran även *post-glaciala sediment*, främst i form av gytjelera. *Torvmarker* omfattar hela 20 procent av kartbladet Östhammar NV. Kärr är den helt dominerande torvmarkstypen. De har vanligen bildats vid igenväxning av forna sjöar (a.a.: 49). Naturreservatet Florarna är det största området med torvmarker i trakten och upptar hela den nordöstra delen av socknen. Florarna ägdes tidigare gemensamt av socknen. Det av kärr dominerade myrkomplexet utnyttjades för höslätter, jakt och kommunikation. Här fanns viktiga vintervägar mellan de norduppländska brukena (Ölmestrand 1999:3). Själva namnet flor kan betyda ladugårdsgolv, kanske på grund av att myrmarkens stora yta liknar ett sådant (Calissendorff 1986:101).

Florarnas historia har skildrats av Ingmar (1963). Människans påverkan kan först konstateras under medeltid, då pollen av sädeslag kan påvisas.

Kulturgeografisk karaktär

Tegelsmora församling i Uppsala stift har 2 056 innevånare (2002), varav 1 027 kvinnor och 1 029 män (SCB statistik). Gråstenskyrkan som saknar torn är ett enhetligt byggnadsverk från 1400-talets senare del. I interiören finns i vapenhuset bevarade kalkmålningar av Erik Östensson från 1504. Altaruppsatsen och predikstolen tillkom 1765. Kyrkan äger också ett altarskåp från 1490-talet och en gotländsk dopfunt från 1200-talets mitt. (Nationalencyklopedin, Internet 2003-04-08).

Under historisk tid har hela Norduppland präglats av järnbruken och de verksamheter som hängt samman med dessa. Dannemora och Films socknar utgör kärnan i Dannemora bergsbruksområde. I centrum av denna bygd ligger Dannemora gruva, som under århundraden har stått för huvuddelen av brukens malmbehov. Järnbruken i Uppland dominerade Sveriges industriella utveckling framför allt under 1700-talet (Sporrong 1996:57). I Tegelsmora ligger Tobo bruk, där en masugn uppfördes och blåstes första gången 1678 (Söderström 1997b:19). Malmen till Tobo masugn transporterades med hästforor från Dannemora gruvor.

En bild av landskapets kulturgeografiska karaktär avspeglas i de kulturlämningar som har blivit dokumenterade i fornminnesregistret. Denna bild är styrd av de frågeställningar och prioriteringar som ligger till grund för själva dokumentationsarbetet. Sammanräknat under åren 2001 och 2002 registrerades 31 anläggningar ("objekt") av förhistorisk karaktär (bilaga, tabell 1–3). Inräknat här är kategorierna gravar och boplatser. Dessa två kategorier motsvarar cirka 8 procent av det totala antalet anläggningar ("objekt") i socknen. De fåtaliga förhistoriska anläggningarna indikerar begränsad bosättning i socknen under detta tidsskede. Förhistoriska lämningar kan dock finnas även under andra kategorier.

Bebyggelselämningarna omfattar 178 anläggningar, d.v.s. hela 50 procent av det totala antalet anläggningar i socknen (bilaga, tabell 1–3). I denna kategori ingår inte bara övergivna bebyggelseplatser, utan även ännu bebyggda sådana med belägg äldre än 1800-talet. Kategorin representerar socknens bosättning under tidsskedet medeltid fram till 1800-talet.

Områdets kulturgeografiska karaktär framträder även genom förekomsten av industriella lämningar. Dessa omfattar 66 anläggningar, d.v.s. cirka 19 procent av det totala antalet i socknen (bilaga, tabell 1–3). Dessa omfattar småindustriell verksamhet som lämningar efter smedjor, kolbottnar, tjärdalar och kvarnlämningar. Dessutom ingår här anläggningar från Tobo bruk och Elgarbo tegelbruk, där storskalig produktion har bedrivits.

Enligt Sporrang (1996:57) påverkade brukens utveckling i norra Uppland det agrara landskapet, så att det än idag har en ålderdomlig prägel. Ett skogsvårdsprogram under 1800-talet medförde stora dräneringsföretag, som skapade möjligheter att odla upp lätta organogena jordar. I historisk tid karaktäriserades det agrara landskapet i dessa trakter av små, geometriskt oregelbundna bebyggelseenheter, där tvåsädesbruk tillämpades (Sporrong a.a.: 76).

*Figur 2. Återupplivning av traditionell hässjning vid Vibo i Tegelsmora socken under sommaren 2002.
Foto: Ö. Hermodsson 2002-06-19.*

Idag är det den småskaliga agrara bebyggelsen som präglar större delen av Tegelsmora. Denna har sina rötter i huvudsak under medeltiden. I de äldsta skattelängderna från omkring 1540 är Tegelsmora uppdelat i fyra territoriella enheter, s.k. hamnor (Öhrvall 1997:13). De byar som räknas upp där finns helt eller delvis kvar idag. Den agrara bebyggelsen i Tegelsmora är, som framgått i föregående avsnitt, koncentrerad till sedimentdalgångarna. De omgivande morän- och torvmarkerna är skogbeväxta. (Figur 2).

I den sydvästra delen av Tegelsmora finns idag två tätorter, Tobo och Örbyhus. Tobo är ett brukssamhälle, med omfattande industrialisering under 1900-talet. Samhällets framväxt är ingående skildrat i *Tobo bruk genom tiderna*, utgiven av Tegelsmora hembygdsförening 1997. Där indelas Tobos historia i två epoker. Under den äldre järnbruksepoken lade familjen de Geer grunden genom anläggandet av masugnen. Från slutet av 1600-talet till omkring 1925 utvecklades Tobo från ett jordbrukssamhälle till ett industriellt samhälle. Den andra epoken sträcker sig från 1937 till 1967. Samhället domineras då av företaget Monark. Orten har 641 invånare (2000). Företaget Munthers driver där bl.a. tillverkning av luftfuktare och utrustning för värmeåtervinning. Arbetspendlingen till Uppsala är omfattande. (Nationalencyklopedin, Internet 2003-04-08.)

Tätorten Örbyhus har 1871 invånare (2000) och är serviceort med viss företagsverksamhet. Många av invånarna pendlar till Uppsala och Tierp. Strax söder om tätorten ligger Örbyhus slott, mest känt för att Erik XIV där satt fången från 1574 till sin död 1577. Slottet är känt sedan 1300-talet, men det nuvarande slottets äldsta del är ett kvadratisk stentorn i tre våningar som byggdes under 1400-talets senare del (Nationalencyklopedin, Internet 2003-04-08).

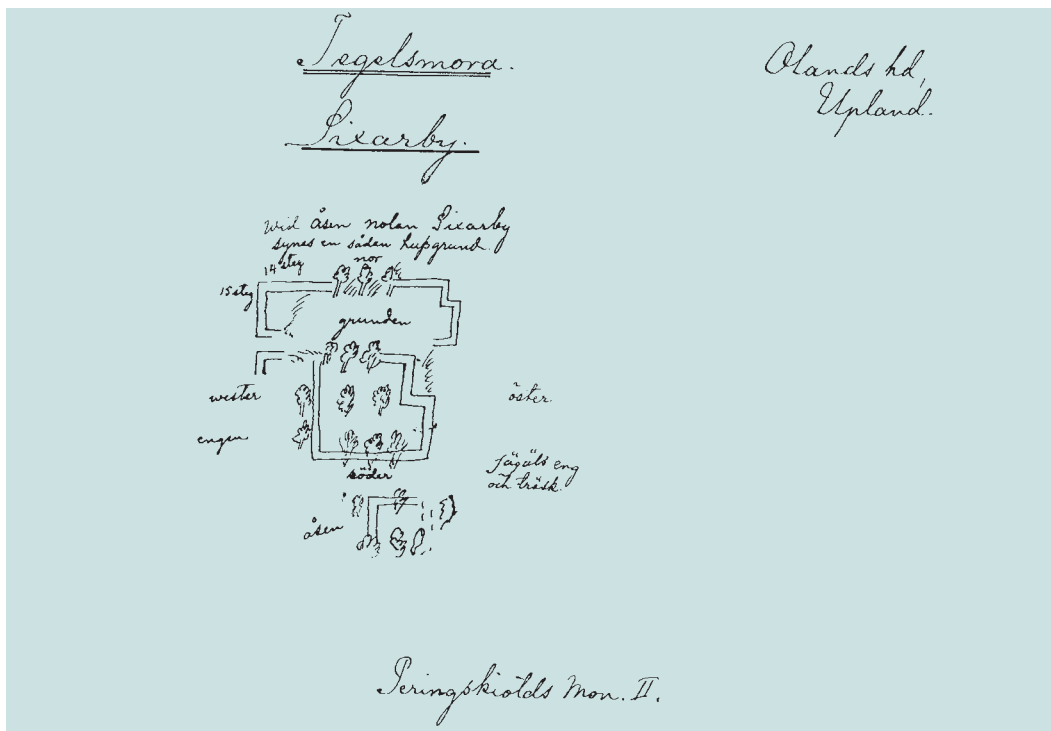
Tidigare dokumentation

Dokumentation före RAÄ:s förstagångsinventering

Vissa av nedanstående texter har redan delvis framlagts i Hermodsson (2002). Under åren 1635, 1636 och 1638 företog Johann Rhezelius antikvariska resor i Uppland. Dessa finns sammanställda i *Monumenta Upplandica* (Stenbock & Lundberg 1915-17:73 ff.). Beträffande Tegelsmora socken beskriver Rhezelius kyrkans inventarium och nämner att vissa byars ängsmarker är salthaltiga.

Uppgifter från Tegelsmora socken finns också genom fornforskaren Johan Peringskiöld (före adlandet 1693 *Peringer*), d.ä., 1654–1720, från 1680 verksam vid Antikvitetskollegiet, 1693–1719 som sekreterare och riksantikvarie. Under resor i Sverige samlade Peringskiöld anteckningar och teckningar av fornminnen, bevarade i en nu mycket värdefull samling i Kungliga biblioteket i Stockholm. (Nationalencyklopedin, Internet 2003-04-17). En excerpt undertecknad av honom återges i figur 3.

Klingspor (1871-76:65 ff.) behandlar under Tegelsmora socken endast kyrkan. Om fornminnen har han inte kunnat erhålla några upplysningar. Däremot anför han en uppgift om ett fynd av en avbruten flintkniv upplimmad med ålskinn, funnen 1824 vid Päsarby (SHM inv. nr 447). Fyndet eftersöktes förgäves i Historiska museets samlingar under våren 2002. Möjligen har fyndet återtagits av upphittaren efter registreringen vid museet.

Figur 3. Skiss av Johan Peringskiöld (före adlandet 1693 Peringer), d.ä., 1654–1720, från 1680 verksam vid Antikvitetskollegiet, 1693–1719 som sekreterare och riksantikvarie. Husgrund på åsen norr om Sixarby. Eftersöktes förgäves vid andragångsinventeringen.

Inte heller vid fältarbetet kunde några säkra nya uppgifter inhämtas om detta fynd. I Tegelsmora hembygdsgård förvaras en avbruten flintkniv, där dock fyndplatsen anges som okänd (RAÄ 180).

I Upplands fornminnesförenings tidskrift (1925-30) finns ett kapitel av Pehr Johnsson om Uppländska folksåger. Där berättas om Tegelsmora socken att för en del år sedan bodde där en klok gubbe, som var väl anlitad. Han kunde bota sjukdomar och förutse kommande händelser. Samtidigt var han farlig för personer som inte rättade sig efter honom. Det talas också om förekomsten av en tandvårkstall, som benämns Kranktallen, på vägen mellan Tobo bruk och Tegelsmora kyrka. Vid inventeringsarbetet under 2002 framkom uppgifter om platserna för två tandvårkstallar i socknen. Ingen av dessa ligger egentligen exakt utmed vägen mellan Tobo bruk och Tegelsmora kyrka. (Se vidare under resultatkapitlet).

Från nämnda socken finns en sägen omkring kyrkobygget: ”När Tegelsmora kyrka skulle byggas, var det starkt fråga om att förlägga denna till en annan plats än där den nu är belägen. Men vad som uppfördes om dagen blev om natten nedrivet. Det var ett förfärligt krångel, som resulterade i, att man beslöt förlägga kyrkan till den plats, där den nu är belägen. Den andra kallas Prästbacken och där skola i forna tider några stenar ha varit synliga, som utvisat det läge, som man först tänkt sig för kyrkan.” Intressant i sammanhanget är den lokal med bebyggelseämningar (RAÄ 51) på en mindre backe cirka 100 meter söder om kyrkan, som framkom vid fornminnesinventeringen 2001. Möjligen är det denna plats som i sägnen om kyrkobygget benämns Prästbacken. Nuvarande prästgården ligger cirka 50 meter väster om bebyggelseämningarna. Enligt Lange (1986:140) är bebyggelseämningarna efter den medeltida prästgården.

Från Tegelsmora socken finns förutom ovan nämnda fynd ytterligare några äldre uppgifter om fynd av flint- och stenföremål som förvaras i SHM. Dessutom finns det bland excerpterna två äldre uppgifter om fornminnen.

I en arbetsberättelse från 1861 till Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademien finns följande redogörelse av Richard Dybeck (1864:173): ”I Bensarby gärde, Tegelsmora socken, förekommer på en sluttande berghäll en sten, stor som de största öfverliggarne å Vestergötlands gånggrifter, hvilken hvilar på tre mindre stenar, hvardera af omkring tre quarters höjd. Underliggarne lära från början varit fyra, samt legat i fullkomlig fyrkant. Mellan dem, således under den stora stenen är en fördjupning eller håla i berget, den allmogen kallar *bergkistan*, och gamla män i orten berätta att bland den mängd småsten, som ligger i hålet, minst två ’Thorviggar’ funnits.” Resultaten av efterforskningarna efter de äldre uppgifterna om fornfynd och fornlämningar presenteras under avsnittet resultat. (Figur 12, sidan 22.)

Ölmestrand (1999:3) redogör för en reseskildring från 1748 av Olof Grau (Upplands fornminnesförenings tidskrift 1918-21). Där beskrivs näringsverksamheten i socknen. Han säger att Tegelsmora är backigt och stenigt och att åkerjorden utgörs av styv lera och ibland fin vit sand. Här återspeglas troligen förekomsterna av jordarterna postglacial och glacial lera (min kommentar). Den årliga sådden består av fyra tunnor råg och fem tunnor korn. Vid nästan varje gård odlas lin och hampa. Humlegårdar är så talrika att varje hemman är väl försett. Skogsmarken är kraftigt utnyttjad för kolning eftersom bönderna tjänar mer på denna än på jordbruket. I norra delen av socknen fraktas kolet till Hillebola bruk och i söder till Tobo bruk.

Förstagångsinventeringen

I Tegelsmora socken utfördes förstagångsinventeringen 1952. Då registrerades 53 anläggningar på 37 lokaler (bilaga, tabellerna 1–3). Ingen av dessa anläggningar bedömdes som fast fornlämning. I rapporten från fornminnesinventeringen 1999–2001 framgick att i Tegelsmora socken registrerades vid förstagångsinventeringen i första hand industriella lämningar i form av kolbottnar och tillhörande kolarkojgrunder (Hermodsson 2002:9). En intressant vittnesbörd från förstagångsinventeringen är att kolning med mila ännu inte var en helt utdöd verksamhet. I beskrivningen från förstagångsinventeringen av lokalen RAÄ 25 står att milan var färdig att tändas på! På platsen finns idag endast en kolbotten. I övrigt var 13 kommunikationslämningar antecknade. Fem var milstolpar, fem vägghållningsstenar och två färdvägar.

En särskilt intressant lokal som redan delvis registrerades 1952 är den ovannämnda RAÄ 29 som benämns Bergkistan. Förstagångsinventeringen har här utnyttjat den i föregående avsnitt nämnda berättelsen av Dybeck.

Översiktligt registrerade vid förstagångsinventeringen blev alltså två äldre vägsträckningar RAÄ 16 och 37. Den förstnämnda är beskriven i tidigare rapporter (Hermodsson 2001:19, 2002:19 f., figur 11). Se även resultatkapitlet.

En lokal som registrerades 1952 var RAÄ 30, med följande tradition: ”I den gamla gårds- och bykartan går dessa åkrar under namnet Kyrkogårdsåkrarna och traditionen förtäljer att man vid ’digerdödens’ härjningar begravt de döda där. Man har även funnit benrester på platsen.”

Från förstagångsinventeringen finns förutom de registrerade lokalerna talrika husgrundsmarkeringar (hg) direkt på kartbladen. Detta var ett värdefullt underlag för andragångsinventeringen, där många av dessa platser registrerades och ibland blev bedömda som fasta fornlämningar.

Tidigare andragångsinventeringar i länet

Enköpings, Håbo och Uppsala kommuner samt sydligaste delen av Östhammars kommun, andragångsinventerades under åren 1976–1980 (figur 4, sidan 14). 1994 och 1995 års fältarbeten innebar att större delen av Östhammars kommun andragångsinventerades. Under 1997 och 1998 andragångsinventerades Dannemora och Films socknar.

Inventeringstakten (täckningsgraden) i genomsnitt för hela landet var under tidsperioden 1979-88, enligt Selinge (1988), 1,51 km² per anställningsdag. För Uppsala läns del var täckningsgraden år 1978 0,98 km² per assistent och anställningsdag. Under 1979 var samma siffra 0,79 och 1980 hade den sjunkit ytterligare till 0,7. (RAÅ och SHMM årsbok, 1978-79:98, tabell; 1979-80:30, tabell; 1980-81:20, tabell). Under 1994-95 låg inventeringstakten på 1,25 km² per anställningsdag. Inventeringstakten 1997-98 var 0,96 km² per anställningsdag.

Inom 1999 års arbetsområde i Uppsala län låg inventeringstakten på mellan 1,9 och 2,1 km² per anställningsdag. Under åren 2000 och 2001 omfattades fältarbetena i Uppsala län nästan uteslutande av granskningar och kompletterande inventeringsinsatser i sammanhang med projektet Skog & Historia i Norduppland. Arbetstakten för detta arbete är svår att beräkna, men kan grovt uppskattas till cirka 1,6 km² per anställningsdag.

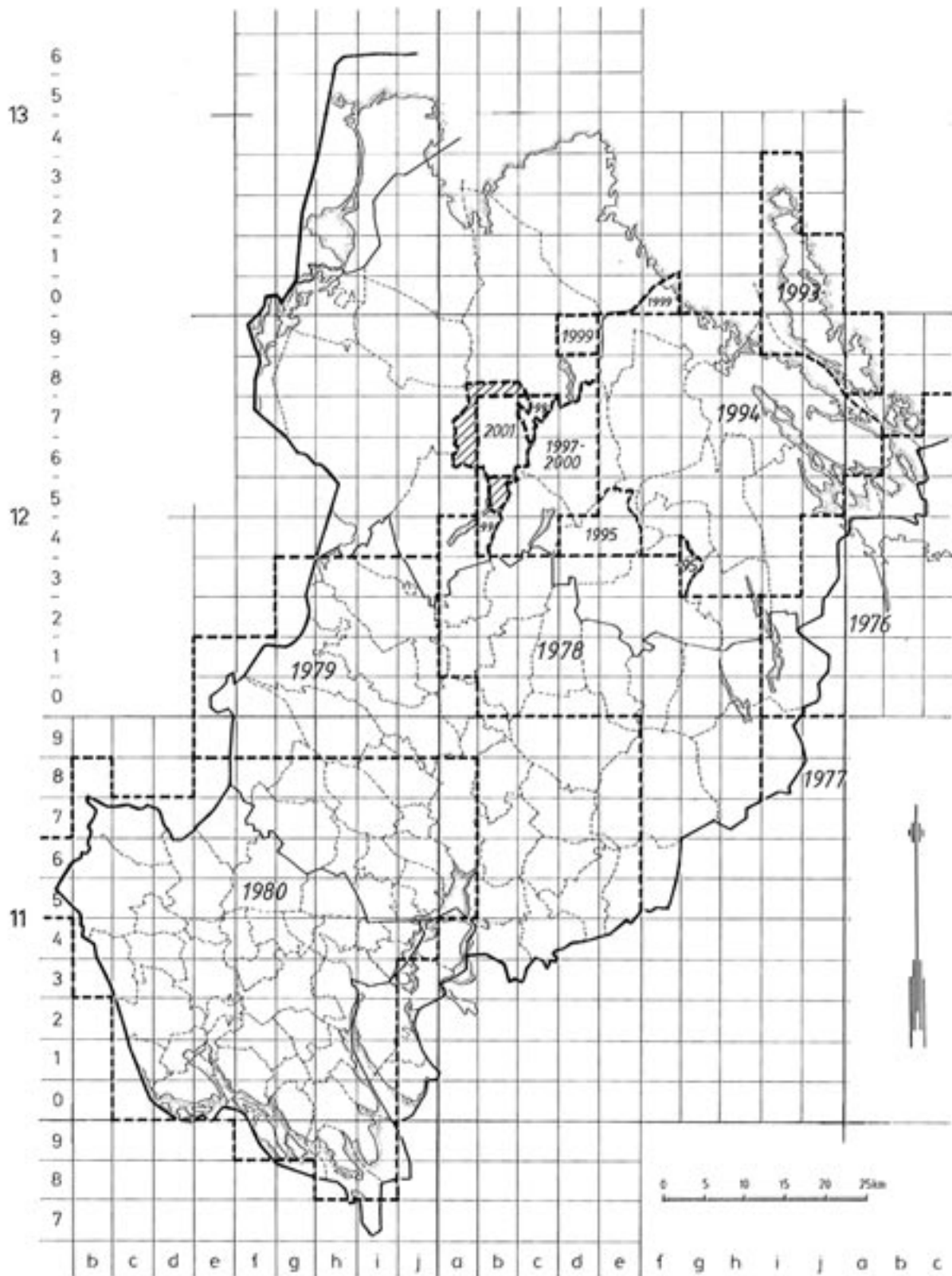
Övrig dokumentation efter förstagångsinventeringen

I samarbete med Upplandsmuseet har Dannemora hembygdsförening år 1972 genomfört särskilda skydds- och informationsinsatser av ”Gullstigen” (se avsnittet om kommunikationslämningar) i Tegelsmora och Films socknar. (ATA 549/72).

Tegelsmora hembygdsförening har genomfört en gigantisk insats för dokumentationen av hembygden genom utgivandet av boken *Tobo bruk genom tiderna* (1997). Tanken att ge ut denna bok hade, som framhålls i dess förord, funnits länge och mycket material hade samlats in av bl.a. Evald Elmersjö.

Enligt vad som nämnts i avsnittet om arbetsområdet, inleddes under år 2000 den särskilda kulturminnesinventeringen Skog & Historia i norra Uppland. Fältarbetena startade under sommaren år 2000 i Tegelsmora och Films socknar. Målsättningen med projektet är att skapa ett bättre planeringsunderlag för skogsbruket (Fagerlund 2000:2). Fältarbetena pågick under år 2000 i cirka 6 månader med en personalstyrka på cirka 15 personer, som ställts till förfogande av arbetsförmedlingen. För arbetsledningen i fält har Skogsvårdsstyrelsen och länsmuseet på deltid ställt två personer till förfogande. Riksantikvarieämbetet har svarat för granskningen i fält av presumtiva fornlämningslokaler.

Under år 2002 slutfördes genom projektet Skog & Historia inventeringen av Tegelsmora socken. Dessutom påbörjades en genomsökning av Tierps och Valö socknar.

Figur 4. Andragångsinventeringens förlopp i Uppsala län åren 1976–2001. Arbetsområdet år 2002 är dessutom särskilt markerat. Ritning J. Gustafsson och S. Hamberg, Riksantikvarieämbetet.

Vidare inleddes arbeten i Forsmarks socken och i flera socknar i Enköpings kommun. Över 30 av arbetsförmedlingar anvisade personer medverkade i inventeringen 2002. Berörda socknar i Enköpings kommun är Enköping-Näs, Frösthult, Härnevi och Simtuna. Enligt en beräkning av Per-Olof Fredman vid Upplandsmuseet är det totalt cirka 4000 objekt som har registrerats genom Skog & Historia i Uppland under åren 2000–2002. Av dessa är det cirka 500 som fram till och med 2002 har granskats och förts in i Fornminnesregistret.

2002 års fornminnesinventeringar

Fältförberedelser

De arkiv som excerperades var Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA) i Stockholm, Ortnamnsarkivet (OAU) i Uppsala och Lantmäterimyndighetens kartarkiv i Uppsala. Under fältsäsongen genomgicks Tegelsmora hembygdsförenings samlingar av artefakter.

Inför Skog & Historia 2000 utfördes ingen excerpering. Däremot gjordes av Upplandsmuseet en omfattande genomgång av äldre historiska kartor under våren och sommaren år 2001. Vid denna överfördes uppgifter från de historiska kartorna på kopior av ekonomiska kartan. De objekt som överfördes var bl.a. bebyggelselägen och gränsrör. Kartkopiorna användes sedan som arbetsunderlag vid Riksantikvarieämbetets fältarbete i Tegelsmora socken.

Organisation

I Uppsala län under år 2002 utförde Cissela Genetay och Örjan Hermodsson vid Riksantikvarieämbetet fältarbeten under sammanlagt cirka åtta och en halv veckor. Fältinsatser genomfördes som stöd för det pågående projektet Skog & Historia i kommunerna Tierp, Östhammar och Enköping. (Se vidare under utvärderingen av fältresultaten.)

Den totala fältarbetstiden i Tegelsmora socken under 2002 kan för två personer grovt uppskattas till cirka fem fältarbetsveckor, vilket motsvarar 25 arbetsdagar (cirka 35 anställningsdagar). Inventeringstakten låg därmed på cirka 1,5 km² per anställningsdag.

Under 2001 utfördes granskning och kompletterande inventering av två ekonomiska kartblad i Tegelsmora socken (cirka 50 km²). Arbetstakten var då cirka 1,6 km² per anställningsdag (Hermodsson 2002:13).

Fältarbete

Inriktning

Större delen av fältarbetsäsongen var, som ovan framgått, inriktad på att slutföra inventeringen av Tegelsmora socken.

Under inventeringen utnyttjades delvis DGPS-utrustning för lägesbestämning och inmätning (DGPS, Differential global position system). Arbetet med att utveckla ett GPS-baserat fältdatasystem för arkeologer har bedrivits vid Riksantikvarieämbetet sedan 1993. Detta utvecklingsprojekt har redovisats i två PM (Johnson 1995, 1997). Den från 1997 behandlar verksamheten i Uppland. Försöken påbörjades redan 1995. Vid fältarbetena i Uppsala län under 1997 började metoden tillämpas mer systematiskt.

Inom Tegelsmora socken på kartbladet 121 7b Fillsarby gjordes 2001 under två veckor försök med ett nytt fältdatasystem som utvecklats i samarbete mellan Esri (Mätcenter i Sollentuna) och Riksantikvarieämbetets Dokumentationsenhet (Färjare 2001). Ur rapporten: Målsättningen med projektet var att testa hur väl fältdatafångst med GPS och handdator fungerar såväl tekniskt som metodmässigt. Det fältdatasystem som testades bestod tekniskt av en bärbar dator med ArcView i fältbostaden som fungerade som lokal server, en handburen GPS-mottagare samt en handdator (fält datorn) med ArcPad för fältbruk. ArcPad är framtaget för mobil kartläggning och geografiskt informationssystem (GIS) för handdatorer med pekskärm. Programmet har realtidspositionering med GPS och editering och redigeringsmöjligheter för geometrier. Med ArcPad följer också ArcPad – Tools för ArcView där t.ex. konvertering av anpassade rasterformat kan göras.

Åren 2001 och 2002 var det viktigaste arbetsunderlaget för Riksantikvarieämbetets fältpersonal, det som framtagits av Skog & Historias verksamhet under föregående säsonger. I huvudsak utfördes granskningsarbetet efter att Skog & Historia avslutat sin inventering av området.

Under 2001 och 2002 var det presumtiva fornlämningar, som prioriterades vid granskningsarbetet och vid de kompletterande inventeringsinsatserna.

Året 2002 gjordes efter anmälan från ortsbor punktvisa kompletterande inventeringsinsatser i Dannemora, Films och Morkarla socknar. Resultaten från dessa redovisas under utvärderingen av inventeringsresultaten.

Resultat

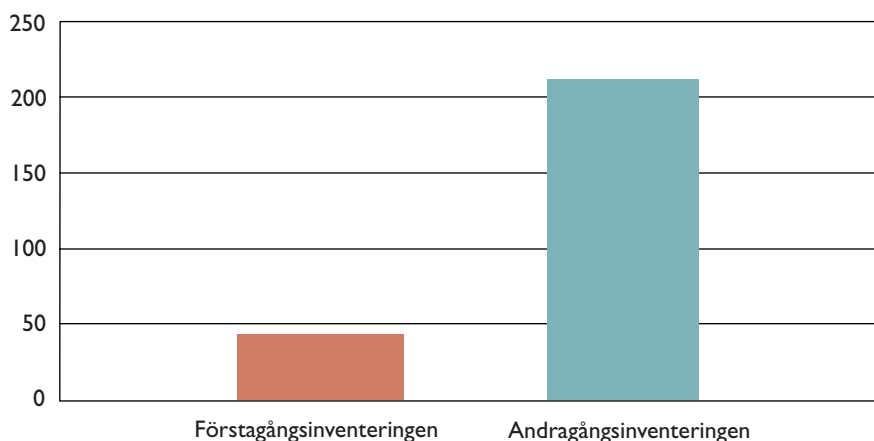
Allmänt

Resultaten av inventeringarna under åren 2001 och 2002 framgår av figur 5 och 6 samt av tabellerna 1–3 b i bilagan. Det totala antalet lokaler i Tegelsmora socken har i och med insatsen under 2002 ökat från 40 till 213, d.v.s. med cirka 533 procent. I socknen finns nu 66 platser som är bedömda som fasta fornlämningar. Dominerande kategori är, som framgått i avsnitt om områdets kulturgeografiska karaktär, bebyggelselämningarna, där 55 anläggningar av totalt 178 registrerade under åren 2001 och 2002 har blivit bedömda som fasta fornlämningar. Talrika är också de industriella lämningarna där dock endast 13 av totalt 66 anläggningar har blivit bedömda som fasta fornlämningar. Kategorierna förhistoriska gravar och agrara lämningar är nytillkomna genom andragångsinventeringen.

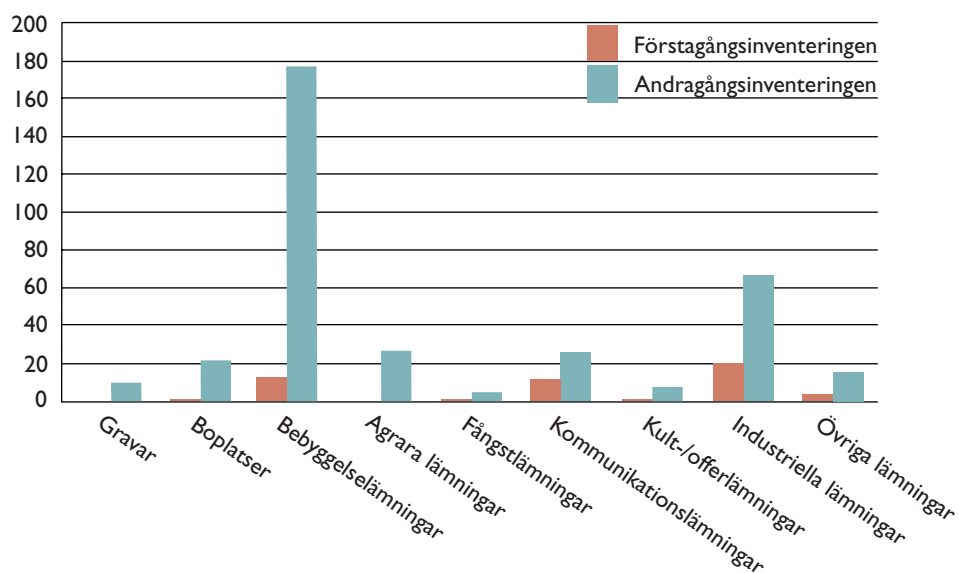
Förhistoriska gravar

Efter inventeringen 2001 konstaterades att av *förhistoriska gravar* var det fyra anläggningar på tre lokaler som påträffades i Tegelsmora socken. Inom denna socken var tidigare inga gravar kända. En av platserna har ett särskilt avskilt geografiskt läge, i nära rumsligt sammanhang med den välbevarade, märkliga gårdstomten Rundbo. Under 2002 framkom ytterligare sex anläggningar på två lokaler.

Den ena platsen är belägen mellan byarna Götby och Prästarby, i ett karaktäristiskt gravläge på en moränrygg nära den centrala dalgång som löper i närmast nord-sydlig riktning

Figur 5. Det totala antalet registrerade lokaler vid Riksantikvarieämbetets fornminnesinventeringar inom 2001–2002 års arbetsområden i Tierps kommun, Tegelsmora socken jämfört med motsvarande förstagångsinventering. Grafik Ö. Hermodsson, 2003.

Figur 6. Den inbördes fördelningen av olika kategorier lämningar mellan förstagångs- och andragångsinventeringen (till vänster respektive höger) i 2001–2002 års arbetsområden i Tierps kommun, Tegelsmora socken. Grafik Ö. Hermodsson, 2003.

igenom socknen. Där registrerades fyra små stenfyllda stensättningar (RAÄ 138). Enligt en historisk karta från 1712 står det om en plats alldeles nedanför slutningen i väster (RAÄ 106): ”Stället hvar gården har stått.” Idag finns en ny gård på denna plats. På häradskartan från 1863-64 är en utflyttad gård angiven på platsen. Möjligen är det så att gravarna på höjden är anlagda under vikingatiden över de äldsta gårdsinnebyggarna på platsen.

Den andra lokalen med gravar som registrerades under 2002 är från en märklig plats, nära Bennarby. Den tillhör samma lokal som den tidigare nämnda Bergkistan. Nära denna

Figur 7. Fynd av en skifferspets och en slagen flintbit i ett intressant boplatindsikerande läge nära sjön Strömmarens nordöstra strand (RAÄ 132). Fyndet gjordes av gårdsägaren vid dikningsgrävning nära boningshuset till fastigheten Knutbo 1:31, Tegelsmora socken. Foto: Ö. Hermodsson 2002-05-30.

Figur 8. Ett ovanligt fynd som uppspårades under säsongen är en sländtrissa av förmodligen vikingatida typ (RAÄ 184), funnen av gårdsägaren vid fastigheten Fillsarby 4:20, Tegelsmora socken. Foto: Ö. Hermodsson 2002-10-04.

Figur 9. Nackdelen av en enkel skaft-hålsyxa funnen i en vägbana nära Bennarby i Tegelsmora socken (RAÄ 164). Foto: Ö. Hermodsson 2003-05-23.

finns en plats som enligt ortsbefolkningen kallas för domarringen och där enligt traditionen byting brukade hållas. Här finns en stenkrets som ser närmast naturlig ut, men vid provstick framkom ett kraftigt kollager i den centrala delen av den. Intill ligger en förhöjning, där också ett kollager framkom vid provstick. Företeelserna är svårtolkade, men det mesta talar för att det rör sig om förhistoriska gravar.

Förhistoriska boplatser

I likhet med föregående kategori är de *förhistoriska boplatserna* fåtaliga. Sådana var nästan okända i det äldre fornminnesregistret. Majoriteten av det som döljer sig under denna kategori i tabell 3 b är lösfynd av stenartefakter. De redovisningsprinciper som ligger till grund för tabellerna är egentligen missvisande. Några av dessa stenartefakter kan indikera boplatser, men det kan exempelvis också röra sig om depå- eller offerfynd. Under inventeringen gjordes ett omfattande arbete med att kolla de platser där, enligt excerpterna, tidigare fynd gjorts av artefakter. Dessutom uppdagades ett flertal nya fyndplatser. När det gäller de i excerpterna nämnda lösfynden framkom vid inventeringen inga säkra nya uppgifter.

I Tegelsmora hembygdsförenings samlingar finns en betydande antal artefakter, som registrerades under 2002 (RAÄ 175-180). Vid fältarbetet 2002 inhämtades uppgifter om fyndet av en skifferspets och en slagen flintbit (figur 7) i ett intressant boplatserindikerande läge nära sjön Strömmarens nordöstra strand (RAÄ 132). Fynden gjordes vid dikningsgrävning nära boningshuset till fastigheten Knutbo 1:31. Föremålen avritades i inventeringsboken. Ett annat ovanligt fynd som uppspårades under säsongen är en sländtrissa av förmodligen vikingatida typ (RAÄ 184), funnen vid gården Fillsarby 4:20 (figur 8). Ett mycket ovanligt fynd är nackdelen av en enkel skafthålsyxa i sten (RAÄ 164), som hittades av projektet Skog & Historia år 2001. Fyndet gjordes i en väg bana nära Bennarby (figur 9).

Bebyggelselämningar

Kategorin *bebyggelselämningar* är den i särklass talrikaste inom socknen. Några av de intressantaste fornlämningslokalerna i området döljer sig bland dessa. De *övergivna by- och gårdstomterna* i socknen uppgår nu till 13. I rapporten från fältarbetet 2001 (Hermodsson 2002:17) i socknen behandlas den kanske allra märkligaste, Rundbo gamla tomt (RAÄ 71). Denna benämns som en skatteutjord 1540. Under 2002 framkom en lokal av liknande karaktär i nordöstligaste delen av socknen. På samma sätt som i fallet Rundbo finns namnet bevarat på ekonomiska kartan. Det står Skäggbö på kartan alldeles intill den plats där vid inventeringen en gårdstomt (RAÄ 200) med två grunder efter boningshus och flera uthus- och källargrunder kunde lokaliseras. Det är uppenbart att bebyggelselämningarna är från ett äldre historiskt skede, sannolikt från 1600-talet eller tidigare (figur 10). En övergiven väg kan följas från bebyggelseplatsen 150 meter åt sydväst. Bebyggelseplatsen ligger alldeles intill landsvägen mellan Tegelsmora och Österlövsta och delar av gårdstomten har troligen överlagrats av denna. Notabelt är att namnet Skäggbö inte förekommer i DMS:s förteckning över jordeboksenheter i Tegelsmora. (Jansson & Rahmqvist & Skoglund 1974:179 ff.). Det finns olika möjligheter till förklaring av detta förhållande.

Bebyggelseenheten Skäggbö kan under medeltiden ha haft ett annat namn. I förteckningen över Tegelsmora finns ett flertal enheter som ej kunnat identifieras med någon rumslig plats. Spjällbö är ett namn med äldsta belägg från 1492 och var en skatteutjord 1540. På ekonomiska kartan från 1978, 12I 8b Fälaren och 12I 7b Fillsarby finns namnet angivet på två platser belägna cirka 2 km väster om Skäggbö. Vid en av platserna fram-

Figur 10. Det står Skäggbö på kartan alldeles intill den plats i Tegelsmora socken där vid inventeringen en gårdstomt (RAÄ 200) med två grunder efter boningshus och flera uthus- och källargrunder kunde lokaliseras. På bilden syns ett spisröse. Foto: L. Reilander 2002-10-10.

kom vid inventeringen en torplämning, som absolut inte ger intryck att ha medeltida ursprung. Granskningen av den andra platsen gav helt negativt resultat. Kanske är det Skäggbö som är det medeltida Spjällbö? En annan möjlig förklaring är att det skriftliga källmaterial som ligger till grund för DMS inte omfattar alla de brukade medeltida bebyggelseenheter.

En annan övergiven gårdstomt som registrerades under 2002 är Tobo gamla tomt, alltså den agrara föregångaren till dagens tätort. Denna gårdstomt är belägen på krönet och slutningarna av en markant moränrygg och omfattar bl.a. två mycket stora grunder efter boningshus och jordkällare. Området har i senare tid utnyttjats som kvarnplats, dansbana samt skjutbana och är i ytan delvis omschaktat och kraftigt igenväxt. Äldsta belägg för Tobo är enligt DMS 1540 och utgör då ett skattehemman. I skriften Tobo bruk genom tiderna (1997:13 ff.) finns mycket information om slutskedet av Tobo-hemmanets historia. Där finns publicerad en historisk karta från slutet av 1600-talet (a.a.: 6). Tobo hemman och dess åkermarker med tvåsädesindelning är där markerade. Själva gårdstomtens läge och bebyggelselämningarna efter den verkar inte ha varit kända i trakten, eftersom de inte alls nämns i den omfattande publikationen om Tobo bruk. Åkermarkerna efter hemmanet omfattas idag, som man påpekar i boken, till större delen av Tobo fotbollsplan. Enligt Öhrvall (1997:13) växte Tobo troligen ursprungligen fram ur Skala bys ägor under medeltiden och bildade senare en fjärdedels skattehemman. Ett kort stycke sydväst om gårdsplatsen flyter en större å där en kvarn, med äldsta belägg från 1540, har legat. Under 1500-talets andra hälft verkar hemmanet inte ha varit bebott, men omkring 1630 flyttar den sista generatio-

Figur 11. Ett ovanligt exempel på en redan före 1706 övergiven torplämning är Krassmyrtorpet (RAÄ 110), Tegelsmora socken. På platsen finns bl.a. en grund efter boningshus med två spisrösen, där endast skärvig sten och brända lerbitar framkom vid provstick. Personen på bilden står på en grund efter boningshus. Foto: Ö. Hermodsson 2002-05-15.

nen av brukare in. Den gripande historien om hur den siste hemmansägaren genom dryckenskap försnillar sin gård till Louis de Geer är väl skildrad av Öhrvall (a.a.: 14 ff.).

Den talrikaste typen av bebyggelselämningar i Tegelsmora är efter torp. Totalt inom socknen finns nu 38 anläggningar registrerade i FMR. Ett ovanligt exempel på en redan före 1706 övergiven torplämning är Krassmyrtorpet (RAÄ 110). På platsen finns bl.a. en grund efter boningshus med två spisrösen, där endast skärvig sten och brända lerbitar framkom vid provstick (figur 11). På en historisk karta från 1706 står namnet och texten ”Rudera efter gamla huus” (Lantmäterimyndigheten i Uppsala län, Tegelsmora, akt nr 8, Upplanda, arealavmätning, 1706).

Agrara lämningar

De agrara lämningarna i Tegelsmora som har registrerats i Fornminnesregistret är fåtaliga (se tabell 3 a–b). Den intressantaste typen är skålformade åkrar med vallformiga begränsningar av jord eller sten. De saknar tydliga dikesavgränsningar och liknar fossila åkrar av förhistorisk typ. De är ibland belägna nära torpplatser och har sannolikt brukats under historisk tid.

Fångstlämningar

Sammanlagt fem fångstgropar efter varg finns nu registrerade i Tegelsmora. Endast en var registrerad vid förstagångsinventeringen. De fyra nyfunna groparna har alla spårats upp genom projektet Skog & Historia i socknen.

Figur 12. Bergkistan vid Benmarby i Tegelsmora socken. Foto: Ö. Hermodsson 2002-09-06.

Figur 13. Vid 2002 års inventering påträffades vid Benmarby, nära Bergkistan på en närliggande berghäll tre sluttande slippytor. Foto: Ö. Hermodsson 2002-09-06.

Kommunikationslämningar

I bilagans tabell 3 framgår att det är ett flertal olika typer av *kommunikationslämningar*, som i några exemplar finns företrädda i det registrerade materialet. Vanligast är väghållningsstenar och milstolpar, varav många registrerades genom förstagångsinventeringen. I socknen förekommer flera äldre, övergivna vägsträckningar. Mest berömd är den mycket välbevarade och omfattande, i tidigare rapporter omskrivna Gullstigen (Hermodsson 2001:19 och 2002:20). Andra övergivna kortare vägsträckningar har registrerats, bl.a. i anslutning till övergivna gårdstomter.

Kult-/offerlämningar

Under kategorin *kult- och offerlämningar* döljer sig endast ett fåtal lokaler, men dessa är mycket intressanta ur folkloristisk synpunkt. I avsnitten om tidigare dokumentation i området har uppgifter presenterats om den lokal som benämns Bergkistan och är belägen vid Bennarby (figur 12). Vid 2002 års inventering påträffades här på en närliggande berg-häll *tre sluttande slipytor* (RAÄ 29:4, figur 13). Slipade ytor i sammanhang med olika typer av hållristningar eller andra typer av fornlämningar förekommer på många håll, såväl inom Sverige som i Alpområdet. Gemensamt för bägge områdena är att vissa fruktbars-hetsföreställningar är knutna till platserna. (Hermodsson 1992, 1995a, 1995b och 1995c). En intressant parallell som tidigare inte är känd i litteraturen är en uppgift från en fornminnesinventering i Estland, där en lokal med slipade ytor registrerats och där folktraditionen omtalar att den använts av kvinnor i syfte att bli gravida (registeruppgift och muntlig information av J. Urtäns 1996). De slipade ytorna vid Bennarby tillhör ett fornlämningskomplex i Tegelsmora socken som har tydlig kultisk särprägel. Sannolikt har de en gång brukats i samma syfte som de i Estland, i övriga Sverige och på andra håll. Vid inventeringen för projektet Skog & Historias i Gävleborgs län har man påträffat tre sluttande slipytor (Ulfhielm & Spansk (red.) 1999:18). En är belägen vid det kända gravfältet vid Järvsta nära Gävle.

Övriga intressanta lokaler inom denna kategori är två uppgifter om *tandvärkstallar*. I avsnittet om tidigare dokumentation framgick att det finns en i litteraturen belagd redogörelse för en tandvärkstall i socknen. Sannolikt är det någon av de bägge registrerade platserna som berättelsen åsyftar, även om lägesangivelserna inte riktigt stämmer. Namnet Kranktallen stämmer med RAÄ 216 (se omslagsbild) och den av Johnson (1925-30: 92) återgivna folksägnet om bruket vid platsen. Lägesbeskrivningen passar dock bättre in på RAÄ 217. Ingen av de bägge tallarna är välbevarade, men rester kan finnas kvar av den ena. RAÄ 216 kallas på omslagsbilden för Trolltallen. Enligt en Ortsbo har tydligen bägge namnen använts. Samme Ortsbo berättade att den högs ned på 1940-talet av två män för att användas som ved. Men de var så pass rädda för dess trollkraft att de måste stärka sig ordentligt med alkohol före dådet.

Industriella lämningar

De *industriella lämningar* som finns registrerade i socknen omfattar ett vitt spektrum av typer. Framställningen här är koncentrerad till två platser där den industriella verksamheten varit mycket omfattande. Vid Elgarbo etablerades ett tegelbruk redan under 1600-talet. Enligt förstagångsinventeringen anlades tegelbruket under baron de Geers tid och drevs fram till 1885. Under åren 1813-17 var Elgarbo tegelbruk ett av sex s.k. herrgårdsbruk i Norduppland (Söderström 1997a:33). Själva ugnshusruinen är välbevarad och hade redan registrerats vid förstagångsinventeringen (RAÄ 23). År 2002 konstaterades att här finns ett

omfattande kringliggande område med husgrunder, avfallshög, vägbank och lertäkter. Här finns också ett kvarvarande, mycket stiligt boningshus från 1700-talet. Enligt Söderström (a.a.: 34) bodde här tegelslagaren, som ansvarade för driften och yrkeskunnandet vid tegelbruket.

Tobo bruks historia börjar 1676 då Emanuel de Geer fick tillstånd att till platsen flytta en masugn från Lövsta. 1680 års mantalslängd visar att 29 personer var sysselsatta vid bruket. Under 1700-talet var produktionen så omfattande att tackjärnsframställningen i Tobo var av riksintresse (Söderström 1997b:18). Tobo masugn blev efter 1878 den enda leverantören av tackjärn till Lövstaverken. Masugnen byggdes om många gånger och rostugnar tillkom. Malmen från Dannemora gruvor hämtades med hästforor fram till järnvägens tillkomst 1874. Vid Tobo utvecklades under slutet av 1800-talet ett mönsterjordbruk och en snickerifabrik anlades. Masugnen drevs ända fram till 1925. Som redan framgått i avsnittet om den kulturgeografiska karaktären utvecklas Tobo till ett mångindustriellt samhälle under 1900-talet.

Vid inventeringen 2002 utnyttjades en karta över Tobo bruk från 1885 som är publicerad i skriften *Tobo Bruk genom tiderna* (1997). Med hjälp av Kulturdataenheten vid RAÄ:s Kunskapsavdelning rektifierades denna karta mot ekonomiska kartan. På detta sätt kunde brukets äldre utsträckning och äldre övergivna delar av detta identifieras och dokumenteras i Fornminnesregistret (RAÄ 198). En välbevarad äldre lämning är fördämningen till hålldammen (RAÄ 170).

Utåtriktad verksamhet

Utbildning, information och samråd

Under år 2002 ägde flera möten med projektgruppen för Skog & Historia rum i Uppsala. Vidare genomfördes ett flertal exkursioner, möten och gemensamma besiktningar med deltagare och ledning av projektet Skog & Historia. Några besiktningar gjordes med länsstyrelsen och länsmuseum i Uppsala, bl.a. en vid Lövsta bruk i början av juni. Ett reportage om nyfyndet av ett hyttområde i Dannemora socken var infört i Uppsala Nya Tidning den 16 maj 2002. Fyndet behandlas nedan under utvärderingen av resultaten och kvarstående kompletteringsbehov.

Den 17 juni genomfördes en besiktning av ett antal platser i Dannemora och Films socknar, som Dannemora hembygdsförening anmält som fyndplatser för bl.a. förmodade fallosstenar. Besiktning gjordes gemensamt med tre personer från hembygdsföreningen. Ett samråd och en exkursion tillsammans med Skog & Historia i Gävleborgs län gick av stapeln den 20 juni vid några platser i Gästrikland.

Platsledarmötet i Uppsala län den 2 och 3 oktober 2002 var förlagt till Österbybruk, med exkursioner till omgivande delar av Norduppland. Den 3 oktober stod på programmet torplämningar vid Elsarby i Tegelsmora socken (RAÄ 163). Torpen har belägg på storskifteskartan över Elsarby från 1782. Enligt uppgift av en ortsbo övergavs det sista på 1920-talet. Platsen kallas för Brittasbacken eller Brittas hage. På platsen en redogjordes för en inventering av det biologiska kulturarvet. Frågeställningar för lokalen var:

- Konflikt natur-kultur (stor sälg som är på väg att spränga sönder husgrund).
- I vilken grad floran berättar om markanvändningen under och efter torpepoken.

Vid besöket diskuterades särskilt en fossil åkeryta nära torplämningen.

Utvärdering

Fältförberedelser

Sammanläggningen av andragångsinventeringen med projektet Skog & Historia under 2002 har inneburit en annorlunda uppläggning av förberedelserna av säsongen i jämfört med den vanliga vid en fornminnesinventering. Materialet för projektet Skog & Historia från säsongerna 2000 och 2001 kom att bli det viktigaste excerptmaterialet vid arbetet. Utfallet av andragångsinventeringen kom med stor sannolikhet att förbättras högst avsevärt genom detta material. Mycken tid vid det inledande fältarbetet fick läggas på att skaffa fram kartunderlag och beskrivningar från projektet Skog & Historias inventering. Sannolikt skulle granskningsarbetet ha kunnat bedrivas effektivare om en större del av arbetet utfördes parallellt med själva fältinventeringen.

I avsnittet över resultaten av inventeringen efter de industriella lämningarna redogjordes för ett försök med metoden att rektifiera en äldre historisk karta mot den ekonomiska kartan. Detta arbetssätt visade sig vara ett bra instrument vid analysen av kulturmiljön i brukssamhället Tobo. Denna typ av fältförberedande insats vore det önskvärdt att ytterligare utveckla.

Organisation

Den planerade inventeringstakten 2002 var 2 km² per anställningsdag. Under säsongen har den, som framgån i avsnittet om organisationen ovan, i genomsnitt legat på cirka 1,5 km². Den framräknade inventeringstakten är dock svår att närmare bedöma, eftersom det inte helt och hållet handlade om en andragångsinventering. Syftet med insatsen var att i samband med andragångsinventeringen också granska underlaget från projektet Skog & Historia. Arbetet blev därigenom tidskrävande, men ledde sannolikt till ett förbättrat inventeringsresultat. Ser man specifikt på 2002 års arbetsområden så har arbetet, trots en högt uppdriven arbetstakt, resulterat i fynd av ett omfattande spektrum av lämningar.

Målsättningen med fornminnesinventeringen är att ge ett översiktligt underlag av den totala fornlämningsbilden i inventeringsområdet. Slutresultatet efter en översiktlig inventering blir aldrig heltäckande, d.v.s. att alla kvarvarande fornlämningar i ett område blir registrerade. Den intressanta frågan är hur pass representativt det framtagna inventeringsunderlaget blir. Representativiteten i förhållande till det verkliga beståndet för vad som blivit registrerat varierar sannolikt kraftigt för de olika kategorierna lämningar. Viktigt att belysa är också vad egentligen brukarna av fornminnesinformationen anser. Det gäller att ta reda på vilket slags inventeringsunderlag olika brukargrupper har mest användning av.

Fältarbete

Inriktning

Under större delen av fältarbetet 2002 tillämpades, som framgån i presentationen av

inventeringsarbetet, fältdatasystemet i samband med inventeringsarbetet. Tillfredsställande är att utrustningen, som nu är mellan 5 och 10 år gammal, ännu är fullt användbar.

Ett nära samarbete mellan Riksantikvarieämbetet och projektet Skog & Historia har varit en viktig ingrediens i fältarbetet 2002. Strategien har varit att i huvudsak genomföra granskningsinsatserna efter att Skog & Historia avslutat sin inventering av området. Denna modell har praktiska fördelar. En stor nackdel är dock att möjligheterna till kunskapsöverföring mellan Riksantikvarieämbetet och projektet Skog & Historia i och med detta arbets sätt är begränsade.

Under 2001 testades, som nämnts ovan, ett nytt fältdatasystem i Tegelsmora (se avsnittet om fältarbetet 2002). Detta ingick som ett led i Dokumentationsenhetens arbete att utveckla ett fältdatasystem för datafångst av fysiska lämningar i fält, som ska kunna användas inom hela Kulturmiljövårdssektorn. En kontinuerlig utvärdering av detta arbete sker inom enheten.

Resultat och kvarstående kompletteringsbehov

Projektet Skog & Historia, har som framgått tidigare, haft en genomgripande betydelse för inventeringsarbetet i Norduppland. Riksantikvarieämbetets arbete har helt och hållet inriktats på de områden där projektet Skog & Historia genomfört den primära inventeringsinsatsen. Av de 177 lokaler som totalt nyregistrerades i Tegelsmora socken under 2001 och 2002, hade 76 noterats av projektet Skog & Historia. Andelen lokaler har alltså genom Riksantikvarieämbetets granskningsinsatser nästan trefaldigats. Jämförelsen är inte helt relevant eftersom projektet Skog & Historia var inriktat på skogsmark, medan Riksantikvarieämbetets inventering utfördes även i åker- och ängsmark. Slutsatsen blir ändå att trots inventeringarna i Skog & Historia, finns det inom fornminnesinventeringen möjligheter att göra omfattande nyfynd.

Resultaten från inventeringarna under 2001 och 2002 har, som framgått ovan, inneburit att kategorierna *gravar* och *agrara lämningar* är nytillkomna inom arbetsområdet. Särskilt betydelsefull är tillkomsten av *förhistoriska gravar* inom Tegelsmora socken, genom att den visar att även bygden här har varit befolkad i förhistorisk tid. Men antalet gravar är mycket lågt vilket tyder på en gles befolkning under nämnda tidsskede. Den framtida nyfyndspotentialen för gravar är svårbedömd, men det är sannolikt att det går att hitta ytterligare lokaler. I Tegelsmora socken är de högre belägna moränmarkerna till större delen mycket sten- och blockrika. Gravav rösekaraktär är mycket svåra att upptäcka i sådana marker.

Kategorierna *förhistoriska boplatser* består endast av en lokal som är bedömd som fast fornlämning. Denna, den tidigare nämnda RAÅ 29:1, utgörs av en fyndplats och är egentligen en mångtydig lokal. Där finns dock ett betydande antal lokaler med statusen ”bevakas” eller ”inprickas ej”. Även dessa utgörs av fyndplatser och lösfynd, där tolkningen av lokalens karaktär inte är entydig.

Bebyggelselämningarna har genom de senaste årens inventeringar blivit en dominerande kategori i socknen. De speglar utvecklingen under historisk tid. Nyfyndspotentialen är här stor. Det finns bland nyfynden exempel på bebyggelseenheter som anlagts i områden där historiska kartor saknas. Ett är den i resultatredovisningen ovan nämnda lokalen Skäggbö gamla tomt i Tegelsmora socken. Bebyggelseenheter som övergivits före de

äldsta kartorna är sannolikt också bristfälligt representerade. Exempel på en sådan lokal är RAÄ 104 i Morkarla socken. Denna framkom under 2002, på grund av en anmälning från ortsbör, inom ett område där andragångsinventeringen genomfördes år 1995.

De *agrara lämningar*, som blivit registrerade inom 2001–2002 års arbetsområden, är fåtaliga och representerar mycket dåligt det faktiska beståndet. Vid inventeringsarbetet har inriktningen varit att egentligen bara registrera den typ av fossil åker som har förhistorisk eller medeltida karaktär. Ett viktigt kriterium för detta urval är sådana åkermarker som inte är markerade på de historiska kartorna och därigenom kan bedömas vara äldre än dessa.

Fångstlämningar är inte talrika i socknen. Sannolikt är här möjligheterna relativt begränsade att hitta nya. Vid en punktvis besiktning i Dannemora socken under år 2002 nyregistrerades en fångstgrop (RAÄ 265). Socken andragångsinventerades 1997 och fyndet visar att det i denna del av länet finns en nyfyndspotential även för denna kategori.

Kommunikationslämningarna är inte heller någon stor grupp. Kvar att dokumentera bland denna kategori kan vara väghållningsstenar, i undanskymda lägen utmed äldre vägsträckningar eller hemma vid ursprungsgårdarna. Övergivna vägsträckningar är också, i förhållande till det verkliga beståndet, svagt representerade i Fornminnesregistret. Ett omfattande dokumentationsbehov återstår när det gäller övergivna vägsträckningar i denna del av länet, vilket framgår av följande exempel. Söderström (1997b:21) beskriver att mellan Dannemora gruvor och Tobo bruk transporterades fram till järnvägens tillkomst 1874 all malm längs en led via Rundbo i Tegelsmora, som kallades för Malmvägen. Det sägs, framhåller Söderström, att ännu på 1950-talet kunde malmklumpar konstateras vid Slättgärdet nära Rundbo gamla tomt. Denna iakttagelse kunde bekräftas vid inventeringen 2001, då även fynd av malmbitar gjordes (se under RAÄ 73). Här borde en kompletterande inventeringsinsats genomföras för att registrera denna betydelsefulla gamla transportled.

En kategori med få registrerade lokaler är *kult-/offerlämningar*. Under 2002 framkom några mycket intressanta nytillskott för denna kategori av lämningar. För att spåra ytterligare platser av kategorin krävs ingående excerpering av arkiv och utvidgade intervjuer med ortsbefolkningen. Potentialen för nya fynd kan bedömas som god.

De *industriella lämningarna* är den näst mest omfattande kategorin i socknen. Trots detta kan det framtida behovet att komplettera fornminnesregistret för denna kategori bedömas vara mycket omfattande. Särskilt stora behov finns när det gäller lämningarna från äldre kolning. Ett omfattande bestånd av kolbottnar finns nu registrerat av projektet Skog & Historia i Tegelsmora socken. Men, sannolikt har inte heller Skog & Historia inventeringarna tagit fram ett representativt underlag för den verkliga förekomsten av kolbottnar inom området. Som framgår av tabell 3 a–b, finns redan ett begränsat antal kolbottnar införda i Fornminnesregistret. Majoriteten av de genom projektet Skog & Historia registrerade kolbottnarna återstår dock att granska och föra in i FMR. I Tegelsmora socken finns två platser med särskilt svårtolkade industriella lämningar (RAÄ 57 och 130). Här behövs en utökad kunskapsuppbyggnad.

Inom Rundbo gamla tomt registrerades år 2001 en tjärdal. Sannolikt kan denna genom sitt läge inom gårdstomten vara från medeltiden. Den kan vara en intressant utgångspunkt för framtida fördjupade studier kring områdets industriella historia.

Under 2002 genomfördes, som tidigare nämnts, i de under åren 1997–2001 inventerade Dannemora, Films och Morkarla socknar några punktvisa efterbesiktningar av industriella lämningar. Dessa föranleddes av anmälan från ortsbör.

I Dannemora socken påträffades på gården Bennbos mark ett välbevarat, omfattande

Figur 14. I Dannemora socken påträffades på gården Bennbos mark ett välbevarat, omfattande hyttområde (RAÄ 264). På bilden syns själva hyttruinen och dess upptäckare Ceylon Sundin. Foto: Ö. Hermodsson 2002-05-13.

Figur 15. Hyttruinen vid Bennbo i Dannemora socken. Foto: Ö. Hermodsson 2002-05-13.

hyttområde (RAÄ 264, figur 14–15). Hyttan kan spåras i skriftliga källor under 1400- och 1500-talen (Douhan 1990:59-61; Berg & Hermodsson 2001:104). I Morkarla socken rör det sig om en fördämningsvall och en slaggförekomst. Fynden kan ses som en illustration av de möjligheter som finns att hitta nya industriella lämningar i andragångsinventerade områden.

Särskilt bevarandevärda lokaler och miljöer

I Tegelsmora socken kan ett antal anmärkningsvärda fornlämningsmiljöer pekats ut. Dessa är i första hand av relativt begränsat omfång till ytan. De tidigare nämnda Rundbo och Skäggbö gamla tomter är de två bästa exemplen på välbevarade och åskådliga gårdstomter av medeltida karaktär. Ett annat tidigare ej nämnt exempel på en märklig gårdstomt är Käbbebo (RAÄ 90). Traditionen berättar att här bodde en ”Spögubbe”. Detta namn har bevarats i namntraditioner på närliggande platser. En ortsbo har vid egna forskningarna kommit fram till att Spögubben kan ha varit en kyrkvakt som levde under 1700-talet.

Inom socknen kan flera torplämningar pekats ut som särskilt bevarandevärda. Exempel på sådana är de tidigare nämnda Krassmyrtorpet och torplämningarna på Elsarbys mark. Andra anmärkningsvärda torplämningar finns på Bennarbys marker. Särskilt nämns bör också Östenbo (RAÄ 129) i nordligaste delen av socknen. Det är en sent övergiven plats med rik trädgårdsvegetation, som är särskild känd i området genom bygdens riksspelman Erik Sahlström. Platsen lär, enligt en ortsbo, ha inspirerat honom till Ödestorpsvalsen. Enligt en annan ortsbo föddes Erik på torpet.

En fin industriell miljö finns vid platsen för Elgarbo tegelbruk. Som framgått av resultatredovisningen ovan, finns här en spektakulär ugnsruin, talrika grunder efter kringanläggningar och ett område med spår efter lertäkt. Det fina tegelslagarboningshuset på platsen bidrar till skapa en kulturmiljö med särskilt höga värden.

Fornlämningskomplexet i anslutning till Bergskistan är, som framgått i den tidigare framställningen, en unik miljö för området.

Skador och hotbilder

Egentligen kunde vid inventeringen få medvetna skador på kulturlämningar konstateras i Tegelsmora. Utmed landsvägen mellan Sixarby och Elgarbo konstaterades tidigt under 2002 att två väghållningsstenar (RAÄ 22-26), som var registrerade av förstagångsinventeringen, inte kunde återfinnas. Det visade sig senare att bägge dessa nu var placerade vid hembygdsgården nära Tegelsmora kyrka (RAÄ 183). Två andra väghållningsstenar RAÄ 34-35, som var registrerade av förstagångsinventeringen, kunde dock inte alls återfinnas. Sannolikt har de blivit borttagna vid vägarbeten.

Ett flertal av de fornlämningslokaler som registrerades i och runt Tobo bruk är, som tidigare delvis framgått av resultatkapitlet, kraftigt påverkade av sekundära aktiviteter på platserna. Den i figur 3 avbildade husgrunden nära Sixarby, som Peringskiöld antecknat, eftersöktes förgäves under 2002. Det är tänkbart att den har blivit borttagen.

Den framtida hotbilden mot områdets kulturlämningar kan bedömas som betydande. Det mest påtagliga och senare tid alltmer ökade hotet mot forn- och övriga kulturlämningar kommer från det mekaniserade skogsbruket. Risken för skador i samband med avverkningar i skogsmark är mycket stora. Många fornlämningslokaler i Tegelsmora är belägna i skogsmark. Flera exempel finns också på gårdstomter, torplämningar och kolbottnar som är belägna nära vägar. Dessa hotas vid vägutbyggnader. Skäggbö gamla

tomt i nordöstligaste delen av socknen har, som framgått ovan, redan blivit skadad genom vägutbyggnad. Vägomläggningar är ett latent hot särskilt mot de kvarvarande milstolparna och väghållningsstenarna i socknen.

Utåtriktad verksamhet

Den utåtriktade verksamheten är kanske den viktigaste delen i hela inventeringsprocessen. Den tid som avsätts för denna är långt ifrån tillräcklig. Behoven av mer utåtriktad verksamhet tenderar att öka i ett alltmer mediadominerat samhälle. Kanske bör vi utvidga vår verksamhet i detta avseende. Det torde vara viktigare för oss att nå ut bland allmänhet och beslutsfattare, inte minst på kommunal nivå, än att försöka förmedla våra kunskaper till kollegor inom kulturmiljövårdssektorn. Möjligt är att vi bör satsa på en annan typ av rapporter. Kanske bör bilder användas i större utsträckning. Bildmedia har troligen bland brukare av kulturarvet ett bättre genomslag än texter. Den direkta kontakten med publiken är också viktig, inte minst för att kunna utveckla oss själva som kunskapsförmedlare.

Granskar vi specifikt den utåtriktade verksamhet, som redovisats ovan, så kan konstateras att den haft en lokal inriktning, som styrts av önskemål från den ortsbefolkning som berörts av inventeringsinsatsen och av våra egna behov att inhämta ny information. Det är därigenom många, som har varit föremål för informationsinsatser. Dessa naturliga och självklara kontakter har under alla tider gett fornminnesinventeringen en unik ställning inom kulturmiljövårdssektorn. Dokumentationsverksamheten inom kulturmiljövården kan befrämjas på många sätt genom en fortsatt och förstärkt sådan typ av informationsförmedling.

Dessutom är det så att en dialog med människorna i de områden där vi arbetar är ett värdefullt sett att metodutveckla dokumentationsverksamheten. Genom sådana kontakter får vi kännedom om de lokala synsätten på vad som är värdefulla kulturspår att bevara. Därigenom blir nya typer av lämningar uppmärksammade. Dessutom får vi möjlighet att förmedla kunskaper om lämningstyper i området, som lokalsamhället saknar kännedom om.

Hur befrämjar vi i dagsläget bevarandet och brukandet av fornlämningsmiljöerna bäst? Kanske är det så att de långsiktiga effekterna av vårt arbete först kan utläsas i framtiden, men vi måste även utvärdera i ett kortsiktigt perspektiv. Förhoppningsvis har satsningarna under 2002, med en vid spridning till olika grupper, varit lyckade. Effekterna för kunskapsförmedling kan sannolikt förstärkas på många sätt. En på förhand utvecklad förmedlingsstrategi och en förbättrad samordning inom kulturmiljövårdssektorn är nödvändiga förutsättningar för att nå ett förbättrat resultat.

Referenser

- ATA, Antikvarisk-Topografiska Arkivet. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Berg, L. & Hermodsson, Ö. 2001. *Dannemora bergsbruksområde* (under tryckning). Jernkontoret Bergshistoriska utskottet Serie H 115. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Calissendorff, C. 1986. *Ortnamn i Uppland*. Stockholm.
- Douhan, B. 1990. *Bruk i Uppland* (Skrifter från Dannemora bergslag 1). Rapport från stiftelsen Leufsta.
- Dybeck, R. 1864. Arbetsberättelse för år 1861 till Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademien afgifven. *Antiquarisk Tidskrift för Sverige*. Stockholm.
- Fagerlund, D. 2000. *Utvärdering Skog & Historia år 2000 – ett inventeringsprojekt i Norra Uppland*. Rapport Upplandsmuseet. Uppsala.
- 2002. *Utvärdering Skog & Historia år 2001 – ett inventeringsprojekt i Norra Uppland. Andra året*. Rapport 2002:04 Upplandsmuseet. Uppsala.
- Färjare, A. 2001. *Rapport angående fältdatafångst vid inventering på dokumentationsenheten fältsäsongen 2001*. Arbetshandling vid Riksantikvarieämbetet. Kunskapsavdelningen. Dokumentationsenheten. Stockholm.
- Grau, O. 1748. Hushållsanmärkningar under resan igenom Upsala och Stockholms län år 1748, bilaga till, *Upplands fornminnestidskrift*, band 8, 1918–1921, Uppsala.
- Hermodsson, Ö. 1992. Slipade ytor invid hällristningar. *Tor* 24. Uppsala.
- 1995a. *1994 års fornminnesinventering i Uppsala län*. (Riksantikvarieämbetet, Fornminnesavdelningen, Enheten för arkeologisk registrering.) Stockholm.
- 1995b. Slipade hållar och folkliga traditioner. *Populär Arkeologi* 13. Lärbro.
- 1995c. A certain type of rock carvings – traces of cult or other activities? *Papers at the Alta Conference on Rock Art (ACRA) 19. June–26. June 1993, Perceiving Rock Art: Social and Political Perspectives* (Ed. K. Helskog & B. Olsen). (Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Serie B: Skrifter XCII.) University of Tromsø.
- 2001. *1997 och 1998 års fornminnesinventering i Uppsala län. Östhammars kommun*. Fornminnesinventeringen Rapport 2001:2. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- 2002. *1999–2001 års fornminnesinventering i Uppsala län. Tierps, Östhammars och Uppsala kommuner*. Fornminnesinventeringen Rapport 2002:2. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Ingmar, T. 1963. Från havsvik till mosse. *Sveriges Naturs Årsbok 1963*.
- Jansson, R. & Rahmqvist, S. & Skoglund, L-O. 1974. 4 Tiundaland. Tierp, Våla, Vendel, Oland, Nardinghundra (red. S. Rahmqvist). *Det medeltida Sverige 1 Uppland*. Stockholm.
- Johnson, M. 1995. *Information om GPS vid Riksantikvarieämbetet*. (PM vid Riksantikvarieämbetet, Kunskapsavdelningen.) Stockholm.
- 1997. *Fältdatastöd vid fornminnesinventeringar i Uppland 1996–1997*. (PM vid Riksantikvarieämbetet, Kunskapsavdelningen.) Stockholm.
- Johnson, P. 1925. Uppländska folksägner. *Upplands fornminnesförenings tidskrift*, tionde bandet (red. O. Lundberg). Uppsala.
- Klingspor, C. M. (red.) 1871-76. Bidrag till Upplands beskrifning. *Upplands fornminnesförenings tidsskrift*, första bandet. (I–V.) Stockholm.

- Lange, U. 1986. *Tierp tar tillvara*. Kulturmiljöprogram för Tierps kommun. (Upplandsmuseet Rapport 9. Tierps kommun Kommunplanerapport 86:3.) Uppsala.
- Lantmäterimyndigheten i Uppsala län. Uppsala.
- Nationalencyklopedin, Internetupplagan.
- Ortnamnsarkivet (OAU) i Uppsala.
- Persson, C. 1984. *Jordartskartan 12 I Östhammar NV. Beskrivning till jordartskartan Östhammar NV*. (Sveriges geologiska undersökning.) Uppsala.
- Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer, årsböcker 1978-79, 1979-80, 1980-81 och 1987-88. Stockholm.
- Selinge, K-G. 1988. Det närvarande förflutna. 50 år med fornminnesinventeringen. *Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer, årsbok 1987-88*. Stockholm.
- SCB statistik. Internetupplagan.
- Sporrong, U. 1996. *Odlingslandskap och landskapsbild*. (Studier till kulturmiljöprogram för Sverige. Riksantikvarieämbetet.) Stockholm.
- Stenbock, C. M. & Lundberg, O. (red.) 1915-17. *Ion. Haquini Rhezelii Monumenta Uplandica. Reseanteckningar från åren 1635, 1636, 1638. Upplands fornminnesförenings tidskrift, sjunde bandet XXIX-XXXII*. (Utgiven av O. Almgren.) Uppsala.
- Stålhös, G. 1991. *Berggrundskartor. Beskrivning till berggrundskartorna Östhammar NV, NO, SV, SO med sammanfattande översikt av basiska gångar, metamorfos och tektonik i östra Mellansverige*. (SGU, Serie Af 161, 166, 169, 172.) Uppsala.
- Svenskt ortnamnslexikon*. 2003. (Red. M. Wahlberg). Språk och Folkminnesinstitutet och Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet. Uppsala.
- Söderström, H. 1997a. Elgarbo tegelbruk. *Tobo bruk genom tiderna*. Tegelsmora hembygdsförening.
- 1997b. Masugnen. *Tobo bruk genom tiderna*. Tegelsmora hembygdsförening.
- Tobo bruk genom tiderna*. 1997. Tegelsmora hembygdsförening.
- Ulfhielm, B. & Spansk, C. (red.). 1999. *Skogens historier. 38 spännande platser i Gävleborgs skogar*. Skogsvårdsstyrelsen Dalarna-Gävleborg och Läns museet Gävleborg.
- Westin, A. & Ölmestrand, M. 2000. Ål och Tegelsmora kyrkoherde- och komministerboställen – en agrarhistorisk analys med inriktning på bebyggelsen. Opublicerad uppsats i agrarhistoria vid Sveriges lantbruksuniversitet. Uppsala.
- Öhrvall, K. 1997. Tobo före järnbrukets tid. *Tobo bruk genom tiderna*. Tegelsmora hembygdsförening.
- Ölmestrand, M. 1999. Götby – en landskapsanalys av en norduppländsk by under tre århundraden. Opublicerad uppsats i agrarhistoria vid Sveriges lantbruksuniversitet. Uppsala.

Bilaga I

Statistisk redovisning av tabellerna I–3

Tabell 1. Tegelsmora socken i Tierps kommun. Antikvarisk bedömning och antalet registrerade anläggningar/lokaler, i vissa fall endast lokaler, vid andragångsinventeringen 2001–2002 (A) respektive förstagångsinventeringen 1952-53 (F). Flera aviseringar kan förekomma på samma fornlämningslokal, t.ex. R med namn och/eller upplysningskrift.

Socken	Fast fornlämning		Övrigt		Summa		Skillnad
	A	F	A	F	A	F	
Tegelsmora, 2001	48/36		97/56	35/23	145/93	35/23	110/70
Tegelsmora, 2002	56/30		156/103	17/17	212/120	17/17	195/103
Summa	103/66		253/159	52/40	357/213	52/40	305/173

Tabell 2. Tegelsmora socken i Tierps kommun. Kategori- och sockenvis redovisning av antalet registrerade fasta fornlämningar (anläggningar/lokaler) vid andragångsinventeringen 2001–2002.

Socken	Gravar förhist.	Bo-platser; förhist.	Bebyggelse-lämningar	Agrara lämningar	Fångst-lämningar	Kommunikations-lämningar	Kult-/offer-lämningar	Industriella lämningar	Övriga	Summa
Tegelsmora, 2001	3/2		31/30		1/1	6/5		6/3		45/36
Tegelsmora, 2002	6/2	1/1	24/19	1/1	4/4	8/7	4/1	7/3	1/1	56/30
Summa	9/4	1/1	55/49	1/1	5/5	14/12	4/1	13/6	1/1	102/66

Tabell 3 a. Uppsala län, Tierps kommun, Tegelsmora socken, arbetsområdet 2001. Antalet registrerade lämningar/lokaler, i vissa fall endast lokaler, vid andra-, respektive förstagångsinventeringen, redovisade kategorivis och efter sakord. I vissa fall även arter, under vilka sakord sorterar, redovisade inom parentes. Beteckningar som ej är sakord är angivna inom citattecken.

Kategorier och sakord	Andragångsinventeringen		Förstagångsinventeringen	
	Fast fornlämning	Övrigt	Fast fornlämning	Övrigt
Gravar, förhistoriska	3/2	1/1		
Röse runt	1/1			
Stensättning stenfylld rund	1/1			
Stensättning stenfylld kvadratisk	1/1			
Stensättning övertorvad rund		1/1		
Boplatser, förhistoriska		1/1	–	
Lösfynd		1/1	–	
Bebyggelselämningar	31/29	48/45		11/11
Bytomt/gårdstomt	8/8	1/1		
Torplämning	22/20	10/10		
Bebyggelselämning annan		21/20		11/11
Fäbodlämning	1/1			
”Bytomt/gårdstomt bebyggd”		11/10		
”Torptomt bebyggd”		5/4		
Agrara lämningar		9/4		
Röjningsröse/-område		2/2		
Stenmur		1/1		
Fossil åker oregelbunden		5/2		
Fossil åker obestämd		1/1		
Fångstlämningar	1/1			
Fångstgrop	1/1			
Kommunikationslämningar	7/6	2/2		5/5
Hålväg	1/1	1/1		
Färdväg annan	1/1	1/1		2/2
Milstolpe	3/3			3/3
Väghållningssten	2/2			
Kult-/offerlämningar		1/1		
Hälsokälla		1/1		

Fortsättning på nästa sida.

Fortsättning från föregående sida.

Kategorier och sakord	Andragångsinventeringen		Förstagångsinventeringen	
	Fast fornlämning	Övrigt	Fast fornlämning	Övrigt
Industriella lämningar	6/3	31/28	16/15	
Smideslämning	5/2	10/7	1/1	
Tjärdal	1/1	1/1		
Kolbotten		19/19	15/15	
Kvarnlämning		1/1		
Övriga lämningar		4/4	3/3	
Minnessten		1/1	1/1	
Fornlämningsliknande lämning		1/1	1/1	
Fornlämningsliknande bildning		2/2	1/1	
Summa	48/36	97/56	35/23	

Tabell 3 b. Uppsala län, Tierps kommun, Tegelsmora socken, arbetsområdet 2002. Antalet registrerade lämningar/lokaler, i vissa fall endast lokaler, vid andra-, respektive förstagångsinventeringen, redovisade kategorivis och efter sakord. I vissa fall även arter, under vilka sakord sorterar, redovisade inom parentes. Beteckningar som ej är sakord är angivna inom citattecken.

Kategorier och sakord	Andragångsinventeringen		Förstagångsinventeringen	
	Fast fornlämning	Övrigt	Fast fornlämning	Övrigt
Gravar, förhistoriska	6/2			
Stensättning stenfylld rund	4/1			
Stensättning övertorvad rund	1/1			
Domarring klumpsten	1/1			
Boplatser, förhistoriska	1/1	19/19		1/1
(Fyndplats/fyndområde)	1/1	1/1		
Lösfynd		18/18		1/1
Bebyggelselämningar	24/19	75/50		2/2
Bytomt/gårdstomt	5/4	7/6		
Torplämning	16/15	18/17		
Bebyggelselämning annan	3/1	12/12		2/2
”Bytomt/gårdstomt bebyggd”		34/17		
”Torptomt bebyggd”		4/3		
Agrara lämningar	1/1	17/10		
Röjningsröse/-område		3/2		
Stensträng		1/1		
Fossil åker blockformig	1/1	2/2		
Fossil åker bandformig		4/4		
Fossil åker oregelbunden		7/5		
Fångstlämningar	4/4			1/1
Fångstgrop	4/4			1/1
Kommunikationslämningar	8/7	9/8		7/7
Hålväg	1/1	1/1		
Färdväg annan	1/1			
Vägbank	3/3			
Milstolpe	2/2			2/2
Väghållningssten	1/1	8/7		5/5

Fortsättning på nästa sida.

Fortsättning från föregående sida.

Kategorier och sakord	Andragångsinventeringen		Förstagångsinventeringen	
	Fast fornlämning	Övrigt	Fast fornlämning	Övrigt
Kult-/offerlämningar	4/1	3/3		1/1
Slipyta	3/1			
Naturföremål med bruk och tradition	1/1	2/2		1/1
Plats med bruk och tradition		1/1		
Industriella lämningar	7/3	22/18		4/4
Tegelbrukslämning	1/1			1/1
”Avfallshög tegelbruk”	1/1			
”Täkt för lera”		3/3		
Sågverkslämning	1/1	2/2		
”Hytta”		1/1		
”Rostugn”		1/1		
Industribrukslämning		1/1		
Kolhuslämning	2/1			
Slaggvarp	1/1			
Fördämningsvall	1/1			
Smideslämning		1/1		
Tjärdal		2/2		
Kolbotten		7/7		3/3
”Kolningslämning”		1/1		
Kvarnlämning		3/3		
Övriga lämningar	1/1	11/8		1/1
Ristning övrig	1/1	1/1		
Plats med tradition		1/1		1/1
”Grop”		1/1		
”Lämning efter skjutbana”		1/1		
”Lämning efter dansbana”		1/1		
Gränsmärke		1/1		
Övrigt		1/1		
Fornlämningsliknande lämning		1/1		
Fornlämningsliknande bildning		3/1		
Summa	56/30	156/103		17/17

ISSN 1403-5308